

R E C E N Z J A

PRACY DOKTORSKIEJ MGR ANNY MAGDALENY MAJEWSKIEJ

PAMIĘĆ KRAJOBRAZU WYLUDNIONYCH MIEJSCOWOŚCI W POLSKIEJ CZĘŚCI DAWNYCH PRUS WSCHODNICH – MATERIALNY WYMIAR PRZERWANIA CIĄGŁOŚCI OSADNICTWA

Recenzowana praca doktorska mgr Anny Magdaleny Majewskiej została napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Andrzeja Rykały w Katedrze Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych Instytutu Geografii Społeczno-ekonomicznej i Organizacji Przestrzeni Uniwersytetu Łódzkiego.

Biorąc pod uwagę przedmiot badania oraz zakres merytoryczny pracy – chodzi o ocenę procesu całkowitego wyludnienia wiejskich jednostek osadniczych w polskiej części dawnych Prus Wschodnich oraz jego materialnego – w sensie krajobrazowym – wymiaru, co kwalifikuje dysertację do grupy prac z zakresu geografii historycznej, a ściślej do jej działu – geografii osadnictwa wiejskiego. W opracowaniu analizuje się w różnych, często interdyscyplinarnych kontekstach, procesy zaniku zabudowy wiejskiej oraz ich krajobrazowe skutki (odnosi się w ten sposób do współczesnych badań krajobrazowych). Autorka podejmuje kwestię rejestracji i wyjaśniania zjawisk związanych z przekształcaniami w osadnictwie polskim m.in. na skutek zmian ustrojowych, nawiązuje również do aktualnych kierunków badań nad osadniczym dziedzictwem oraz jego krajobrazem wskazując na współczesne problemy związane z lokalizacją, rozmieszczeniem i zachowaniem obiektów dziedzictwa kulturowego. Zagadnienia te – jakkolwiek poruszane coraz szerzej w polskiej literaturze geograficznej, w większym stopniu są przedmiotem badań i publikacji w środowiskach anglosaskich, francuskich, niemieckich i południowo-europejskich (m. in. Włochy, Hiszpania, Portugalia, Chorwacja, Grecja). W takim sensie recenzowana praca doktorska stanowi swojego rodzaju „otwarcie” badań nad zagadnieniami zachowania i funkcjonowania krajobrazów po zamknięciu etapu „czynnego” osadnictwa wiejskiego, a więc

przerwaniu ciągłości osadniczej na szerszym obszarze (tu historyczne południowe Prusy Wschodnie).

W recenzji odnoszę się do układu, zakresu, treści i tezy pracy, podejmuję próbę jej merytorycznej i formalnej oceny oraz formułuję wnioski związane z dopuszczeniem mgr Anny Magdaleny Majewskiej do dalszych czynności związanych z uzyskaniem stopnia doktora nauk w dziedzinie nauk społecznych w dyscyplinie geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna.

1. Układ, zakres, treść i tezy pracy

Doktorantka podzieliła rozprawę na 6 części, w tym obszerne *Wprowadzenie* (część 1 - 39 stron) oraz syntetycznego, ale nie lakoniczne *Podsumowanie i wnioski końcowe* (część 6 - 12 stron). Opracowanie jest niezwykle obszerne i liczy łącznie 378 stron tekstu, wraz z *Spisami rycin i tabel, Bibliografią*, oraz wykazem *Materiałów kartograficznych*. W formie *Aneksu* dołączono mapę pt. *Wyludnione miejscowości w polskiej części dawnych Prus Wschodnich*.

W załączonej *Bibliografii* Doktorantka wykazała łącznie aż 597 pozycji bibliograficznych, w tym – 100 zagranicznych (tj. prawie 17% wszystkich powołanych prac) głównie angielskojęzycznych, w których tematyka zaniku zabudowy wiejskiej, zmian osadniczych pod wpływem wyludniania i przekształceń politycznych oraz różne przykłady tego typu zjawisk jest szeroko poruszana i rozważana). Uzupełnieniem powoływanych publikacji jest wykaz źródeł archiwalnych oraz opracowań niepublikowanych (4 pozycje), stron internetowych (4 pozycje) i aktów prawnych (1 pozycja). Ponadto wykazano ogromną liczbę wykorzystanych materiałów kartograficznych (chmura punktów, dane GgK, fotogrametryczne zdjęcie lotnicze z zasobów GUGiK, zdjęcia satelitarne, arkusze archiwalne mapy 1:25T tzw. Mestischblatt). W sumie zarówno przywołana literatura przedmiotu – zdecydowanie wystarczająca i merytorycznie uzasadniona, a także zróżnicowane źródła i materiały kartograficzne, potwierdzają dużą erudycję i rozeznanie Doktorantki w głównych historycznych oraz aktualnych dokonaniach naukowych w dziedzinie, w której mieszczą się Jej badania.

We *Wprowadzeniu* [1] omawia przedmiot badań i główne założenia pracy, w tym cele i hipotezy badawcze. Przedstawia także strukturę pracy, zakres czasowy i przestrzenny badań oraz stan badań w dziedzinie procesów degradacyjnych w osadnictwie wiejskim w ujęciu historii studiów europejskich i polskich w tym zakresie. W kolejnym rozdziale [2]

Doktorantka przedstawiła *Założenia teoretyczno-metodyczne* podjętych badań zwracając uwagę na ich interdyscyplinarność, związki geografii historycznej z archeologią współczesności, a szczególnie z materialnymi artefaktami przeszłości osadniczej i „pamięcią” krajobrazu. Precyzuje także podstawowe pojęcia oraz klasyfikuje przestrzenie wyludnionych miejscowości w ujęciu zgeneralizowanym i szczegółowym (przedstawia wyludnione miejscowości jako punkty i miejsca, charakteryzując ich przestrzeń), wskazuje także na źródła, zastosowane metody i techniki badawcze. Całe opracowanie, co warto podkreślić zawiera ogromną ilość materiału ilustracyjnego (203 ryciny i 11 tabel), w tym liczne mapy opracowane przez Doktorantkę, które są bardzo dobrym uzasadnieniem dla wielu naukowych konstatacji wyprowadzanych w dysertacji.

Część trzecia [3] poświęcona jest opisowi *społeczno-politycznego tła depopulacji wiejskich jednostek osadniczych obszaru dawnych Prus Wschodnich*. Jednym ze skutków tego procesu jest mitologizacja przestrzeni zamieszkiwania oraz specyficzna percepcja krajobrazu związana z jego przekształceniami materialnymi (chodzi m. in. o mitologizację przyrodniczych elementów krajobrazu i jej społeczny i polityczny kontekst, który prowadzi do udomowionych i odrzuconych krajobrazów oraz kreowania i trwałości mitów. Odniesiono się także do czynnika czasu, wskazując na długotrwałość i głębokość procesu depopulacji (w ujęciu historycznym omówiono skutki migracji i pierwszej wojny światowej, drugą wojnę światową i ucieczkę ludności oraz jej efekt - próżnię demograficzną, a także ogromne zniszczenia wojenne, znaczenie zarządzania wojskowego i nowych władz, grabież, masowe przesiedlenia i ewolucję uchodźstwa wraz z ruchem wędrownym ludności, wreszcie dramatyczne skutki polityki gospodarczej okresu socjalistycznego i okresu przejścia do gospodarki rynkowej prowadzące do wyludnienia i zaniku wielu miejscowości wiejskich.

W części czwartej [4] Doktorantka analizuje *rozmieszczenie oraz podstawowe własności krajobrazu wyludnionych miejscowości* dawnych południowych Prus Wschodnich przedstawiając ich ogólną charakterystykę statystyczną i przestrzenną, wyróżnia typy wyludnionych miejscowości (wsie, osady, kolonie i przysiółki, dwory i folwarki, leśniczówki i gajówki oraz osady młyńskie), zwraca też uwagę na ich znaczenie dla krajobrazów obszaru pogranicza polsko-rosyjskiego. W kolejnej części [5] dokonuje charakterystyki wybranych składowych pamięci krajobrazu wyludnionych miejscowości w zakresie zieleni (zmiany udziału powierzchni zadrzewionej po wyludnieniu, przekształcenia wyludnionych miejscowości w wyizolowane płyty zieleni wysokiej), zagród (topografia zagród i ich architektura, relikty zabudowy), cmentarzy (analiza rozmieszczenia i położenia obiektów w środowisku geograficznym, ich granic i formy przestrzenne oraz struktur wewnętrznych),

podejmuje także krajobrazową analizę pozostałości działań wojennych i śladów likwidacji i dewastacji miejscowości. Całość zamyka część szósta [6], w której znalazło się *podsumowanie i wnioski końcowe*. Charakter syntetyczny i ilustracyjny ma dołączona ma przedstawiająca wyludnione miejscowości w polskiej części dawnych Prus Wschodnich.

W kolejnych rozdziałach, tworzących przemyślaną i dobrze uzasadnioną merytorycznie całość, rozwinięto poszczególne zagadnienia, zarówno teoretyczne (część teoretyczna) jak i wynikające z przeprowadzonych badań (część empiryczna). Autorka podjęła również próbę wykazania prawdziwości wyprowadzonych hipotez, a także dokonała oceny, w jakim stopniu osiągnięto cele pracy (łącznie wskazano cztery). W sumie, układ pracy oraz jej strukturę, a także kompletność hipotez (łącznie sformułowano dwie hipotezy badawcze) oceniam jako bardzo wysoko. Autorka dysertacji wykazuje się głęboką znajomością omawianej tematyki (ma w swoim dorobku publikacje poświęcone , a prezentowane treści są dobrze uzasadnione, zarówno w kontekście przyczyn podjęcia tematu jak i wyznaczenia zakresu rozważań. Można też zauważyć, że Doktorantka wykazuje dużą zdolność do analitycznego myślenia, czego dowodzi sposób i jakość prowadzonego wywodu, jak również swobodne korzystanie z niezwykle bogatego materiału empirycznego uzyskanego w wyniku rozbudowanych badań własnych.

2. Merytoryczna ocena pracy

W recenzowanej pracy doktorskiej podjęto kwestię „określenia przyczyn, okoliczności i skali przestrzennej zjawiska całkowitego wyludnienia wiejskich jednostek osadniczych w polskiej części dawnych Prus Wschodnich oraz jego krajobrazowego – materialnego wymiaru” (s. 5), którą rozpatruje się z perspektywy geografii historycznej i archeologii współczesności.

Poszczególne cele pracy to zdiagnozowanie przyczyn i okoliczności przerwania ciągłości osadnictwa we współcześnie niezamieszkanymi dawnych wiejskich jednostkach osadniczych obszaru badań [1], określenie liczby i typów opuszczonych miejscowości na tym obszarze (chodzi o zbiór miejscowości całkowicie wyludnionych w okresie od końca drugiej wojny światowej do 2020 r.) wraz z oceną przestrzennego wymiaru przerwania ciągłości osadnictwa [2], określenie przyczyn, rodzajów, kierunków, przebiegu oraz stopnia przekształceń reliktywów struktur krajobrazowych wyludnionych miejscowości [3] i miejscowości [4]. Sformułowane cele pracy Autorka chce osiągnąć poprzez wykazanie, że prawdziwe są dwie hipotezy badawcze, o nierównomiernym rozkładzie przestrzennym

wyludnionych miejscowości znajdujących się w część byłych Prus Wschodnich, włączonej do Polski w 1945 r. [1] i wyjątkowości i bogactwie informacyjnym reliktyw wyludnionych miejscowości, które mogą stać się materialnymi składowymi pamięci ich krajobrazu, zarówno w sensie ich funkcjonowania jako żywych elementów układu osadniczego regionu, jak również procesów i przekształceń zachodzących po przerwaniu ciągłości osadnictwa [2]. Podjęto też próbę wskazania, jak krajobraz przechowuje informacje o przeszłości i w jaki sposób są one przetwarzane w wyniku przebiegu procesów naturalnych i antropogenicznych. Doktorantka słusznie założyła, że największe nasilenie procesów destrukcyjnych w obrębie wyludnionych miejscowości, które znalazły się w polskiej części Prus Wschodnich po drugiej wojnie światowej, nastąpiło w latach 1944-1956 jako skutek powojennych przemian społeczno-politycznych i wyrażają je obserwowane w krajobrazie pozostałości osadnicze.

Interesujące jest uzasadnienie podjęcia tematu przez Doktorantkę (s. 8-9), która wskazuje na lukę w sferze badań nad materialnym dziedzictwem kulturowym zanikających wsi w południowej części dawnych Prus Wschodnich oraz ich miejscem i rolą w środowisku geograficznym. Dziedzictwo kulturowe jakim są pozostałości osadnictwa, współtworzące krajobraz kulturowy (...) są nośnikami pamięci o historii lokalnych społeczności stając się *łącznikami* z kształtowanymi już współcześnie nowymi krajobrazami dziedzictwa.

Autorka słusznie podzieliła dysertację na część teoretyczną i empiryczną. W tej pierwszej przedstawiła koncepcję interdyscyplinarnego modelu badawczego, integrującego założenia teoretyczno-metodologiczne geografii historycznej i tzw. archeologii współczesności. Model wyprowadzono z nurtu badawczego współczesnej humanistyki (zwrot ku materialności) wskazując założenia zintegrowanego podejścia i możliwość aplikacji w studiach krajobrazowych, a szczególnie w odniesieniu do przestrzeni całkowicie wyludnionych jednostek osadniczych. Możliwe stało się wskazanie nowych kontekstów analizy krajobrazu, poprzez kompleksową diagnozę zachodzących w nim procesów.

Wychodząc z przyjętej interdyscyplinarnej formuły badań wyjaśniono wiodący motyw pracy - tzw. pamięć krajobrazu. Na szczególną uwagę zasługuje szersze objaśnienie teoretycznych podstaw pojęcia „materialnej pamięci krajobrazu”, co umożliwiło zarówno wskazanie zakresu merytorycznego badań, jak i podejścia metodologicznego. Udało się określić materialny wymiar przerwania ciągłości osadnictwa we włączonej do Polski części Prus Wschodnich, co było jednym z celów badań. Skoncentrowano się na identyfikacji i interpretacji poszczególnych składników krajobrazu wyludnionych wiejskich jednostek osadniczych, co umożliwiło ocenę zachodzących w nim procesów (s. 338).

W drugiej, empirycznej części opracowano szerokie studium historyczne dotyczące przyczyn i okoliczności wyludniania się miejscowości wiejskich (badanie materiałów archiwalnych i literatury przedmiotu), które umożliwiło zanalizowanie skali przestrzennej i krajobrazowych konsekwencji przerwania ciągłości osadnictwa na badanym obszarze (badania terenowe i kartograficzno-fotointerpretacyjne). Istotne znaczenie ma – w mojej opinii, kompleksowość przeprowadzonej analizy, podejmowane przez Doktorantkę próby (udane) sklasyfikowania zachodzących procesów zmian w silnie zróżnicowanym osadnictwie wiejskim badanego obszaru (wsie, osady, kolonie, przysiółki, dwory i folwarki, leśniczówki i gajówki, osady młyńskie, rozdz. 4.1 i 4.2) oraz w strefie pogranicza polsko-rosyjskiego (materialny wymiar przerwania ciągłości osadnictwa i jego krajobrazowe skutki, rozdz. 4.3).

Podobnie, wysoko oceniam pogłębioną analizę skutków wyludnienia i zaniku osadnictwa wiejskiego w strukturze krajobrazu obszaru historycznych południowych Prus Wschodnich, które poprzez zidentyfikowane pozostałości zabudowy i działalności dawnej ludności oraz sukcesyjną szatę roślinną wpisują się w współczesny, nowy krajobraz tego obszaru. Autorka dokonuje wyboru (zieleni, zagrody, cmentarze, pozostałości po działaniach wojennych i wojsku) i analizuje wybrane składowe „pamięci” krajobrazu wyludnionych miejscowości (rozdz. 5).

Za najistotniejszy efekt naukowy podjętego przez Doktorantkę badania potraktowałbym konkluzje wynikające ze szczegółowych studiów, których przedmiotem były wybrane, charakterystyczne składowe wyludnionych miejscowości: zieleni, zagrody, cmentarze oraz obiekty militarne. Dały one podstawę do sformułowania koncepcji wpisywania się zanikających miejscowości w współczesne funkcjonujące struktury krajobrazowe.

Inwentaryzacja terenowa oraz różne techniki dokumentacyjne umożliwiły zidentyfikowanie krajobrazu wyludnionych miejscowości (proces ich przeobrażeń postępuje), w procesie dynamicznych, choć powolnych zmian (od kilkunastu do kilkudziesięciu lat od wyludnienia). Obserwacja przestrzeni opuszczonych miejscowości umożliwiła określenie przyczyn, rodzajów, kierunków, przebiegu oraz stopnia przekształceń ich reliktywów struktur krajobrazowych (rozdz. 5). Wypracowano sposób na identyfikację rodzaju informacji o przeszłości zapisanych w materialnej pamięci krajobrazu zanikających miejscowości (s. 337). Moim zdaniem są to główne osiągnięcia recenzowanej pracy.

Spśród wniosków podsumowujących dysertację (s. 332-343) zwraca uwagę stwierdzenie Doktorantki o potwierdzeniu hipotezy o nierównomiernym rozkładzie przestrzennym wyludnionych (i zanikających) miejscowości wiejskich południowej części

dawnych Prus Wschodnich – czego można się było spodziewać. Jestem zdania, że większe znaczenie naukowe ma wykazanie, że procesy zaniku miejscowości zachodzą szybciej i głębiej w strefach pograniczy, a więc w obszarach peryferyjnych. Wprawdzie wielu autorów z środowiska geografii ekonomicznej już od dawna zwróciło uwagę na występowanie takiego trendu w krajowych i regionalnych układach osadniczych, ale jego empiryczne potwierdzenie warto odnotować, jako ważne naukowe dokonanie. Ciekawsza, w sensie wnioskowania naukowego, jest też konstatacja Doktorantki o zdecydowanej przewadze małych i najmniejszych punktów osadniczych wśród ogółu miejscowości wyludnionych na badanym obszarze (s. 334).

Autorka wykazała również prawdziwość drugiej hipotezy (s. 337) o reliktach wyludnionych miejscowości, które są wyjątkowym i bogatym źródłem informacji o funkcjonowaniu osiedli wiejskich jako zamieszkałych struktur osadniczych oraz o roli ich krajobrazu, który przechowuje informacje o przeszłości, a także o procesach naturalnych i antropogenicznych modyfikujących dawne układy osadnicze.

W mojej opinii, najbardziej wartościowymi są te wnioski Doktorantki, które wynikają z przeprowadzonych badań własnych i wskazują na Jej umiejętność ich naukowej interpretacji (np. rozdz. 4.2 i 4.3). Generalnie, poza niewielkimi zastrzeżeniami (w wielu miejscach słaba merytorycznie jest analiza zawartości tabel i licznych obrazów GIS zestawionych z historycznymi *Mestischblattami*, skądinąd mają one znacznie szersze możliwości interpretacyjne) - potwierdzam wysoki poziom merytoryczny całej dysertacji. Ogromny materiał badawczy, w sposób przemyślany uporządkowany i sklasyfikowany umożliwił uzasadnione formułowanie wniosków ogólnych (rozdz. 6), jako wynikających z weryfikacji tez badawczych pracy. Wyartykułowane na wstępie opracowania hipotezy (dwie) zostały potwierdzone, a cele badawcze – w przeważającym stopniu – osiągnięte.

4. Ocena formalnej strony pracy

W recenzowanej pracy znalazłem trochę niedociągnięć o charakterze formalnym. Pomimo dużej staranności, z jaką Doktorantka przygotowała całą dysertację doktorską, można w niej znaleźć, zarówno błędy stylistyczne (powtórzenia, tautologie, zbyt długie zdania) jak i niezręczne sformułowania oraz błędy techniczne (braki interpunkcji, tzw. literówki (np. w tytule podrozdziału 3.1.2: „Spełeczny kontekst...”, s. 65), słabo czytelne, niektóre tabele itd.). Gdyby przedstawiona do recenzji praca doktorska miała być

publikowana, wymagałaby dosyć daleko idących poprawek, zarówno w warstwie merytorycznej (styl), jak i technicznej (korekta), warto też pomyśleć o jej skróceniu.

Te, w sumie niewielkie uchybienia, nie umniejszają wysokiej wartości merytorycznej recenzowanej pracy, a cała dysertacja doktorska mgr Anny Magdaleny Majewskiej reprezentuje wystarczający poziom formalny do jej przyjęcia.

Wnioski

Generalnie, najcenniejszą częścią pracy są te jej części, w których Doktorantka podejmuje się samodzielnej oceny analizowanych zjawisk i wyprowadza uzasadnione naukowo wnioski znajdujące oparcie we własnym postępowaniu badawczym. Są to - w mojej ocenie - przede wszystkim wywody odnoszące się w sposób dojrzały i krytyczny do założeń teoretycznych i przyjmowanych rozwiązań metodycznych (rozdz. 2) oraz typologia wyludnionych miejscowości (rozdz. 4.2) wraz z ich analizą w strefie pograniczy (rozdz. 4.3). Wartościowe, w sensie naukowym, są także próby scharakteryzowania składowych pamięci krajobrazu wyludnionych miejscowości (rozdz. 5).

Konkludując, uważam, że recenzowana **praca doktorska mgr Anny Magdaleny Majewskiej spełnia wymogi stawiane tego rodzaju rozprawom naukowym** i wnoszę o jej przyjęcie przez Komisję Uniwersytetu Łódzkiego do spraw stopni naukowych w **dyscyplinie geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna** oraz **dopuszczenie Doktorantki do dalszych czynności związanych z uzyskaniem stopnia doktora w dziedzinie nauk społecznych, w dyscyplinie geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna.**

Ze względu na bardzo wysoką ocenę poziomu naukowego recenzowanej dysertacji, którą uzasadniałem w mojej recenzji wnoszę również do Komisji o rozważenie wyróżnienia Autorki pracy.

(prof. dr hab. Krystian Heffner)